

ФОРМУВАННЯ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ НА ПРИКЛАДІ РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ КРИМІНАЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В СУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

КОРОВАЙКО Олександр Іванович - кандидат юридичних наук, голова Апеляційного суду Херсонської області

УДК 342.9

Определено, что понятийно-категориальный аппарат в сфере уголовного судопроизводства выступает его описательной моделью. На примере реализации международных стандартов в судебном производстве установлено, что разработка понятийно-категориального аппарата уголовного судопроизводства способствует совершенствованию регулирования соответствующих правоотношений и реализации прав человека и основных свобод.

Ключові слова: *понятійно-категоріальний апарат, кримінальне судочинство, теоретична модель, регулювання кримінальних процесуальних правовідносин, права людини.*

Постановка проблеми

Із загального числа суб'єктів, які здійснюють захист прав і свобод людини, особливе місце належить судам, адже саме вони є гарантом таких прав особи, як право на доступ до правосуддя та право на справедливий суд. Однак, доступний та справедливий суд, як свідчить зарубіжна та вітчизняна практика, є результатом втілення у його діяльність міжнародних стандартів судочинства. Тому від реалізації у судовому провадженні в Україні таких засад, як доступність, справедливість, неупередженість, безсторонність, законність, залежать утвердження і забезпечення прав і свобод людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання здійснення судочинства судами загальної юрисдикції судів, у тому

числі і кримінального, були предметом обговорення вітчизняних науковців та практиків (О. А. Банчук, В. Д. Бринцев, Ю. М. Грошевий, М. А. Гурвич, О. Р. Куйбіда, В. Т. Маляренко, В. О. Попелюшко, О. Б. Прокопенко, Н. Ю. Сакара, Н. В. Сібільова, Д. В. Сімонович, А. О. Селіванов, В. Г. Уваров, О. Г. Шило, В. І. Шишкін, С. Г. Штогун, О. Г. Яновська та ін.). І хоча цими науковцями було зроблено вагомий внесок у їх дослідження, але ці питання і досі залишаються актуальними та мають важливе значення для реалізації завдання із утвердження і забезпечення прав людини, формування судочинства, заснованого на загальновизнаних нормах міжнародного права і практиці Європейського суду з прав людини.

Не вирішені раніше проблеми

У сучасних суспільно-політичних умовах існує гостра потреба у відновленні довіри до судової влади в Україні та забезпеченні нею реального права на справедливий суд. Основу вирішення цих проблем становить приведення вітчизняного кримінального процесу у відповідність до визнаних у світовій практиці багатьох демократичних країн міжнародних стандартів кримінального судочинства, забезпечення їх належної реалізації у судовому провадженні. Тому дослідження цієї проблематики є актуальним завданням юридичної науки та практики, яке пов'язане із підвищенням ефективності діяльності судів, забезпеченням доступнос-

ті правосуддя та належної реалізації права особи на справедливий суд.

Мета

Метою статті є дослідження понятійно-категоріального апарату науки кримінального процесу, яким описується реалізація міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні. Це передбачає розгляд наукових підходів до відображення у системі понять сутності та змісту теоретичних концепцій та правозастосовчої практики кримінального судочинства, а також реалізації вказаних міжнародних стандартів у судовому провадженні.

Виклад основного матеріалу

Пізнання явищ, процесів суспільного та правового буття з метою надання їм характеристики, фіксації відмінностей між ними відбувається шляхом їх описання. Це знаходить свій вияв у тих чи інших термінах. Слід відмітити, що правова наука, як і будь-які інші галузі науки, оперує власним понятійним апаратом. Так, вказується, що юридична наука пізнає державно-правову дійсність, використовуючи власний понятійний апарат, тобто систему термінів і словосполучень, за допомогою яких формулюється наукове вчення про право і державу, їх елементи, форми, функції, інститути та ін. [1, с. 15]. Цей адаптований з інших галузей знань або створений для потреб юридичної науки понятійний апарат дозволяє надавати належну характеристику тим правовим явищам і процесам, які становлять предмет її вивчення (право і держава, їх елементи та взаємодія між ними тощо). - М. Пановим відмічено, що юридична наука має притаманну їй упорядковану систему взаємопов'язаних і взаємодіючих понять і категорій, які за суттю і змістом визначаються предметом цієї науки й одночасно забезпечують логіко-юридичну організацію знань у сфері держави і права [2, с. 50]. Отже, за допомогою понять та категорій правової науки як відбувається фіксація юридичних знань, отриманих у результаті наукових пошуків, так і формується відповідний інструментарій для по-

дальшого опису явищ і процесів, які ще недостатньо повно вивчені.

Особливого значення понятійно-категоріальний апарат набуває в якості засобу фіксації за допомогою термінів тих правових явищ, процесів, які складають правову матерію. Відмічено, що у правових поняттях та категоріях знаходять своє відображення істотні риси, реальні структури, закономірні зв'язки соціальних фактів і реальностей, де функція правових понять та категорій полягає у відображенні правової дійсності, забезпеченні розуміння сутності правових явищ [3, с. 60]. Тобто завдяки понятійно-категоріальному апарату можна переносити структуру права чи його складових із соціального буття у площину текстових форм, з яким вже набагато простіше працювати, вивчаючи мовні моделі-описи складних соціальних явищ чи процесів, які отримали своє правове опосередкування. З цього приводу вказано, що термінологічна система – знакова модель певної теорії спеціальної галузі знань або діяльності, елементами якої служать лексичні одиниці (слова і словосполучення) [4, с. 123, 129].

Розвиваючи цю точку зору, можна зробити висновок, що праву відповідає власна термінологічна система як його знакова модель, а враховуючи таку його ознаку як системність, то і його складові також можуть бути представлені у подібний спосіб. Зокрема, можна вести мову про термінологічну систему кримінального процесуального права. У свою чергу, її складовою слід вважати термінологічну систему, що описує реалізацію міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні. Такий підхід, коли за допомогою понятійно-категоріально апарату є можливість описувати різні моделі, які входять до правової сфери, дозволяє більш системно (за рахунок використання термінологічного апарату права взагалі) та комплексно (за рахунок можливості аналізу явища окремо, вивчення його як складової підсистеми права та елемента права взагалі) проводити дослідження явищ і процесів правової дійсності. Як зауважує М. Панов, правові категорії й поняття, як результат пізнавальної діяльності, відбивають в уза-

гальненому вигляді сутнісні сторони й закономірні зв'язки правової реальності – у цьому полягає їх гносеологічне значення [2, с. 56].

Щодо засобів формування знакової (мовної) моделі опису реалізації міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні України, то це відбувається із використанням понять та категорій. Ці явища, хоча і мають однакове походження, форму вираження та засоби відображення, але між ними існують певні відмінності в обсязі змісту, які є проявом взаємозв'язку між ними. На необхідність розмежування за смисловим навантаженням термінів «правове поняття», «правова категорія» вказується у фаховій літературі [5, с. 387]. Між останніми існує певний зв'язок та взаємозалежність. Так, щодо «поняття», то у мовознавстві воно, зокрема, означає одну із форм мислення, результат узагальнення суттєвих ознак об'єкта дійсності [6, с. 1049]. Такими прикладами слід вважати поняття «суд», «потерпілий», «обвинувачений», «стадія кримінального провадження», «кримінальне провадження», «право на захист», «право на справедливий суд». У свою чергу, «категорія» – родове поняття, що означає розряд предметів, явищ і т. ін. або їх важливу спільну ознаку (наук.) [6, с. 529]. Прикладами категорій слід вважати «судочинство», «процесуальний статус», «провадження», «міжнародні стандарти судочинства» тощо. Отже, категорія виступає засобом узагальнення та укрупнення наукового знання або практичного його виміру. Вказується, що категорія, як елемент наукового пізнання та складова понятійно-категоріального апарату, відображає «фундаментальні, найбільш широкі за обсягом узагальнення універсальні правові поняття, які фіксують найсуттєвіші закономірні зв'язки і відношення у сфері правової дійсності» [2, с. 51]. І це фундаментальне, найсуттєвіше узагальнення охоплює собою декілька пов'язаних із ним понять меншого за обсягом рівня та значення. Або, як вказує І. М. Ткаченко, на відміну від правового поняття, правові категорії становляють найбільш загальні фундаментальні поняття, об'єднані спільною ознакою, які

виступають родовим поняттям по відношенню до правового поняття [5, с. 387]. Щодо значення правових категорій, то, на думку О. В. Скрипника, вони виконують роль свого роду системоутворюючих логічних вузлів, за допомогою яких наукове пізнання проникає у сутність і зміст правових явищ [3, с. 58], виявляючи та акумулюючи їх найсуттєвіші ознаки та властивості.

Таким чином, доходимо до висновку, що понятійно-категоріальний апарат є явищем, яке має характер системи, основу якої утворюють відповідні категорії, а поняття слугують засобом розкриття категорій та встановлення зв'язків між елементами понятійно-категоріальної системи. Виходячи з такого погляду, можна побудувати певний понятійно-категоріальний ланцюг (категорія – поняття, що вона охоплює), який описує відповідну теоретичну концепцію або теорію чи характеризує практичну площину її реалізації. При такому підході всі поняття та категорії, які стосуються сфери кримінального судочинства, можна систематизувати та встановити взаємозв'язки і відповідність їх змісту між собою в контексті утворення цілісної, послідовної та комплексної моделі-описання певного явища. Зокрема, моделі реалізації міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні, де сукупність категорій повинна відображати основний зміст відповідної наукової концепції, розкривати її, а пов'язані із тими чи іншими категоріями поняття відображують шляхи втілення цих вузлових моментів у сфері кримінального процесуального права, характеризують точки перетину з іншими явищами, процесами у цій сфері.

З наведеного відмітимо, що понятійно-категоріально апарат кримінального судочинства взагалі та реалізації міжнародних стандартів у судовому провадженні зокрема: забезпечує фіксацію отриманих юридичних знань про ці явища, а також їх систематизацію; виступає складовою інструментарією розробки наукових та практичних проблем кримінального судочинства та судового провадження як явищ правового буття; сприяє формуванню знакової моделі теорії кримінального процесу

як галузі знань, у тому числі при описанні явищ та процесів, що мають місце у сфері кримінального судочинства, зокрема, під час судового провадження. Нарешті, єдина система понять та категорій дозволяє здійснювати дослідження відносно відокремлених процесуальних явищ (судового провадження) як самостійної знакової моделі, але використання при цьому єдиної термінологічної системи забезпечує безперешкодну інтеграцію отриманих знань у загальну теорію кримінального процесу та єдину модель кримінального судочинства.

З метою виявлення елементів понятійно-категоріального апарату, який описує реалізацію міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні, слід встановити весь обсяг явищ, які її утворюють, та термінів, якими вони характеризуються, та здійснити розподіл відповідних термінів на категорії та пов'язані із ними поняття. З метою вирішення цього завдання вважаємо за доцільне проаналізувати відповідні наукові та нормативні джерела, у яких він знаходить своє відображення. У цьому контексті погодимося із критикою М. Пановим точки зору, згідно з якою у галузі права визнаються («мають авторитет») лише ті поняття, які встановлені законодавством. Адже, за його слушним зауваженням, така позиція веде до ігнорування активної ролі правової науки у розробці її понятійного апарату, не відображає активного впливу науки на правотворчість, тому з нею не можна погодитися [2, с. 50].

Так, аналізуючи досліджуване явище в термінах, які його описують, попередньо можна виявити такі основні складові: 1) міжнародні стандарти; 2) реалізація права (правових ідей); 3) кримінальне судочинство; 4) судове провадження. Як свідчить проведене узагальнення наукових джерел [7, с. 5–17; 8, с. 3–20, 77–79; 10, с. 159–163] та низки нормативних актів (Концепції судово-правової реформи в Україні, Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, Концепції реформування кримінальної юстиції України), з наведених термінів одні й ті ж явища описуються різними поняттями

(європейські стандарти, демократичні ідеї правосуддя). В інших випадках зустрічається співвіднесення родового та видових понять (норми міжнародного права, європейські стандарти). Нарешті, автори використовують схожі за значенням поняття, що характеризується як синонімічність (міжнародні документи про права людини, вимоги міжнародних договорів, концептуальні документи у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина). Наприклад, вказується, що у наукових, навчальних, публіцистичних, просвітницьких публікаціях йдеться про ті чи інші поняття – «стандарти» прав людини, проте зазначене поняття вживається авторами зазвичай у досить неоднозначних сенсах [11]. Тобто сказати, що в юридичній науці та законодавчій практиці існує певна узгоджена термінологічна модель досліджуваного явища, не можна. Вважаємо, що мова скоріше повинна йти про уніфікацію та стандартизацію термінів у певній галузі права та відповідній сфері правозастосування за рахунок формування належного понятійно-категоріального апарату.

Проаналізувавши вищенаведені наукові джерела та вітчизняні нормативно-правові акти, узагальнивши низку основних міжнародно-правових актів з питань прав особи (Статут ООН (ст.ст. 1, 2, 55), Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ст.ст. 1, 2, 55), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. ст. 5, 6, 13), а також міжнародно-правові акти, які регулюють питання організації та діяльності судів (Основні принципи незалежності судових органів, Європейська хартія про закон «Про статус суддів»), можна зробити висновок щодо категорій, які слід використовувати при формуванні основи термінологічної моделі реалізації міжнародних стандартів кримінального судочинства в судовому провадженні. До їх числа віднесемо такі терміни: права людини і основоположні свободи; міжнародні стандарти прав людини і основоположних свобод; реалізація міжнародних стандартів прав людини і основоположних свобод; кримінальне судочинство; кримінальне провадження. Коротко охарактеризуємо ці

терміни як категорії досліджуваного явища та визначимо пов'язані із ними поняття.

Щодо такої категорії, як «права людини і основоположні свободи», то це явище становить центральний елемент, на який спрямована діяльність держави та її органів, принаймні на це вказується у Статуті ООН та ст. 3 Конституції України. У літературі вказується, що у ХХ ст. світове співтовариство дійшло до висновку про те, що головним напрямом розвитку людського суспільства є насамперед захист прав і свобод людини, а тому їх визнання і юридична захищеність вважаються головною ознакою правової держави, де існуючі міжнародно-правові стандарти, принципи та норми створюють правовий механізм захисту прав і свобод учасників кримінального провадження [7, с. 21; 1, с. 446; 8, с. 15]. Отже, саме це явище є похідною категорією всієї термінологічної моделі кримінального судочинства зокрема та такого аспекту як реалізація міжнародних стандартів у судовому провадженні. Понятійний ланцюг, пов'язаний із цією категорією, включає основні права та свободи особи, зокрема, права на доступ до правосуддя та на справедливий суд.

Наступною категорією є термін «міжнародні стандарти прав людини і основоположних свобод» (закріплені у міжнародно-правових актах універсальні норми і принципи, що визначають стандартизовані правила поведінки суб'єктів права [11; 12, с. 615]). До їх змісту фахівці включають загальновизнані демократичні засади з прав людини, в основу яких покладено такі загальновизнані принципи: верховенство права, справедливість, правова визначеність, повага суверенітету держави; рівноправність усіх людей та заборона дискримінації; пропорційність тощо [8, с. 20]. Ця категорія є родовою щодо будь-яких понять, які містять посилання на стандарти національного, регіонального чи іншого рівня, наприклад, європейські стандарти прав людини і основоположних свобод, або стандарти певної сфери – кримінального судочинства. Зокрема, Ю. Ю. Чуприна вказує, що стандарти судочинства є складовою міжнародних стандартів прав людини,

адже вони покликані забезпечити належний рівень судового захисту прав і свобод людини [13, с. 2].

Категорія «реалізація міжнародних стандартів прав людини і основоположних свобод» узагальнює основні форми реалізації норм права – використання, виконання та додержання [1, с. 408]. Міжнародні стандарти, виступаючи в якості норм і принципів, повинні втілюватися в життя саме як засоби правового регулювання суспільних відносин, впливаючи на поведінку їх суб'єктів. В іншому випадку це декларативне положення. Тому говорячи про міжнародні стандарти прав людини і основоположних свобод, обов'язково слід вказувати на такий аспект їх існування, як реалізація. Вказана категорія включає такі поняття, як використання стандартів, їх виконання та додержання.

Щодо терміну «кримінальне судочинство», то він охоплює увесь встановлений законами порядок (правила) діяльності у сфері організації та здійснення кримінальної процесуальної діяльності. На таке його значення, зокрема, вказується у літературі [14, с. 66; 15, с. 154–155]. У такій якості кримінальне судочинство є тим засобом, через який та завдяки якому відбувається реалізація норм та принципів, які утворюють міжнародні стандарти прав людини і основоположних свобод, чим і забезпечується їх утвердження і забезпечення.

Нарешті, категорія «кримінальне провадження» охоплює практичну діяльність у сфері кримінального судочинства (процесуальні дії у зв'язку із вчиненням злочину), а також характеризує її складові частини (досудове розслідування і судове провадження), у межах яких здійснюється кримінальна процесуальна діяльність. Ця категорія включає такі поняття, як: стадія, процесуальна дія, процесуальний документ тощо. Кримінальне провадження в усіх стадіях повинно здійснюватися на ґрунті єдиних засад кримінального провадження (гл. 2 КПК України), що призводить до формування кримінального процесу відповідного типу. Так, як відмічають фахівці, кримінально-процесуальні механізми захисту прав і свобод людини і громадянина

є основним змістом національного публічно-змагального процесу, який формується [7, с. 8]. Цей тип процесу формується під впливом відповідних міжнародних стандартів прав людини і основоположних свобод, які в ньому знаходять свою реалізацію, зокрема, в такій частині кримінального провадження, як судове провадження.

Висновки

З проведеного аналізу ролі та значення понятійно-категоріального апарату кримінального судочинства в частині реалізації міжнародних стандартів у судовому провадженні відмітимо, що основне значення цього апарату полягає у можливості його застосування для прямого (використання при формулюванні правових концепцій, ідей, норм права) чи опосередкованого (вплив на правосвідомість особи) регулювання відповідних кримінальних процесуальних та пов'язаних із ними відносин. І це значення не залежить від того, отримує відповідне поняття своє нормативно-правове закріплення чи воно існує на рівні теоретичної конструкції. Головне – це його визнання, включення у правосвідомість та використання або врахування цих понять у своїй діяльності учасниками правовідносин. Адже саме діяльність науковців, законодавця, правозастосувача і виступає зовнішнім виразом реалізації того чи іншого міжнародного стандарту. Тож наразі існує необхідність законодавчого уточнення понятійно-категоріального апарату кримінального судочинства. Що у досліджуваному нами випадку має значення для створення умов для якісного регулювання судового провадження на ґрунті міжнародних стандартів кримінального судочинства, а отже, і забезпечення доступу до справедливого судочинства як елемента гарантування прав та основоположних свобод особи.

Тому увагу у подальших наукових дослідженнях у цьому напрямку слід приділити питанням виявлення змісту окремих понять та категорій кримінального судочинства, встановлення зв'язку між ними, нормативно-правового закріплення та належної реалізації.

Література:

1. Загальна теорія держави і права : [підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.
2. Панов М. Проблеми методології формування категоріально-понятійного апарату юридичної науки / М. Панов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 50–60.
3. Скрипник О. В. Правові категорії та правові моделі як компоненти юридичної конструкції / О. В. Скрипник // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 2. – С. 58–60. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pap.in.ua/2_2014/15.pdf
4. Лейчик В. М. Терминоведение. Предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – М. : Изд-во ЛКИ, 2007. – 320 с.
5. Ткаченко І. М. Розмежування термінів: «правове поняття», «правова категорія» та «правовий концепт» (на прикладі норм ЦК України) / І. М. Ткаченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2009. – № 1. – Том 22 (61). – С. 384–388.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Перун, 2005. – 1728 с.
7. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
8. Уваров В. Г. Міжнародно-правові стандарти у кримінальному процесі України : монографія / В. Г. Уваров. – Х. : Ніка-Нова, 2014. – 416 с.
9. Сімонович Д. В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Д. В. Сімонович. – Х., 2011. – 20 с.

АНОТАЦІЯ

Визначено, що понятійно-категоріальний апарат у сфері кримінального судочинства виступає його описовою моделлю. На прикладі реалізації міжнародних стандартів в судовому провадженні встановлено, що розробка понятійно-категоріального апарату кримінального судочинства сприяє удосконаленню регулювання відповідних правовідносин та реалізації прав людини і основоположних свобод.

SUMMARY

The article ascertains that conceptual-categorical apparatus in the sphere of criminal proceedings represents its descriptive model. By the example of implementation of international standards in criminal judicial proceedings the author draws a conclusion, that elaboration of conceptual-categorical apparatus of criminal judicial proceedings promotes enhancement of regulations of appropriate legal relationship and realization of human rights and fundamental liberties.

10. Толочко О. Сучасні тенденції розвитку національних кримінально-процесуальних систем / О. Толочко // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 1 (34). – С. 159–165.

11. Рабінович П. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття / П. Рабінович, О. Венецька // Юридичний вісник України. – 2012. – № 49 (8–14 грудня). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.judges.org.ua/dig3623.htm>

12. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1998. –Т. 4: Н–П. – 2002. – 720 с.; Т. 5: П–С. – 2003. – 736 с.

13. Чуприна Ю. Ю. Міжнародні стандарти ефективності судової влади / Ю. Ю. Чуприна // Теорія та практика державного управління. – 2011. – Вип. 1. – С. 446–452. – [Електронний ресурс].

– Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpu_2011_1_71

14. Бігун В. С. Кримінальне правосуддя та судочинство. Філософсько-правовий аналіз щодо зв'язку і розмежування понять на прикладі практики Конституційного Суду України / В. С. Бігун // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовчій діяльності : тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції (Київ, 3 квітня 2009 року). Видання присвячене пам'яті професора А. Я. Дубинського. – К. : Атіка, 2009. – С. 61–66.

15. Звірко О. Є. Правосуддя в кримінальних справах в Україні: шляхи реформування або яку систему кримінальних судів потребує Україна? / О. Є. Звірко // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2012. – № 1 (6). – С. 153–157.